

JE LI CRKVA U BILIMIŠĆU KOD ZENICE RANOSREDNJOVJEKOVNA GRAĐEVINA?

Ante Milošević
Split

Već više od stoljeća u arheološkoj i povijesno-umjetničkoj znanosti prisutni su ostaci reljefnih skulptura iz kršćanskih crkava s područja današnje Bosne i Hercegovine koji se najčešće datiraju u starokršćansko razdoblje, poglavito u 5. i 6. stoljeće, odnosno u vrijeme kada tim prostorima vladaju istočni Goti (490-535). Često se, stoga, inzistira upravo na tome germanskom narodu kao glavnom pokretaču izgradnje i ukrašavanja tih osebujnih crkava zapadnog Balkana.¹ Međutim, relativno velik broj takvih sakralnih građevina na cijelom tom prostoru podrazumijevao bi i brojne druge nalaze gotskoga karaktera, što, međutim, nije slučaj. Gotski novac gotovo da nije pronađen,² a i dosadašnji primjerci očekivanih nakitnih predmeta, u odnosu na druga okolna područja, vrlo su rijetki.³ Zato ove nedvojbene arheološke činjenice sve pretpostavke o vremenu nastanka i Gotima kao mogućim graditeljima tih sakralnih objekata dovode u ozbiljnu sumnju.

Ovom prigodom kratko ćemo se osvrnuti samo na najvažnija dosad izložena mišljenja o tom problemu.⁴

Na ostatke ovih crkava prvi se opšimije osvrnuo Ć. Truhelka nastojeći protumačiti rezultate svojih istraživanja crkve u Bilimišću kod Zenice. Tamošnje je iskopine, a s njima i većinu drugih tada poznatih sličnih spomenika u Bosni, protumačio najprije kao proizvode *starohrvatske predromanike*, a potom i kao stilsku mješavinu nastalu pod *langobardskim* i *starohrvatskim* utjecajima.⁵ U kasnijim

¹ Basler 1972; isti 1984, 357-360; isti 1986; isti 1993. Basler čvrsto inzistira na dataciji tih spomenika u 5. i 6. stoljeće, jednako kao i svi drugi bosansko-hercegovački stručnjaci (posebno D. Sergejevski) koji su se bavili ovom problematikom tijekom 20. stoljeća, a koji su uglavnom navedeni u popisu literature i u bilješkama u navedenim Baslerovim radovima.

² Demo 1994, 188-189.

³ Miletić 1978, 97-108.

⁴ Ponešto opšimije o tome usp.: Milošević 2003, 357-382.

⁵ Truhelka 1895, 197-235.

svojim radovima odustao je od ovakvih interpretacija, pa se, kao i većina onodobnih bosansko-hercegovačkih istraživača, opredijelio za raniju dataciju u 5. i 6. stoljeće.⁶ Prije tridesetak godina svoja razmišljanja o ovim spomenicima izrekla je skupina srpskih povjesničara umjetnosti koji neke od njih vide kao odraz bizantskog ili ranoromaničkog klesarstva, pa ih kao ostatke srpske srednjovjekovne umjetnosti datiraju u 11. i 12. stoljeće.⁷ Većina drugih inozemnih stručnjaka uglavnom se, podržavajući lokalne istraživače, opredjelila za starokršćansko razdoblje⁸. Drugačije od ostalih, međutim, mislio je A. Grabar, koji je u njima, poglavito u ostacima skulptura iz Dabravina, vidio klesarske proizvode 7. i dijelom 8. stoljeća nastale pod utjecajima s Apeninskog poluotoka.⁹

Crkva na Bilimišću kod Zenice najčešće je proučavan kompleks u ovoj grupi spomenika, pa ćemo joj i mi ovdje posvetiti glavnu pozornost, poglavito stoga jer neki istraživači upravo u njenom (ruševnom ?!) ambijentu vide i mjesto na kojemu su se bosanski kršćani prije 800 godina svečano zakleli na odricanje od dotadašnjeg heretičkog kršćanstva.¹⁰

Prema sačuvanom tlorisu, učinjenom u vrijeme prvih iskopavanja 1891. godine (sl. 1), crkva u Bilimišću koje danas više nema, bila je dvojna bazilika s predvorjem duž cijele zapadne fasade i s prigradenim manjim prostorijama s južne strane. Među dubokim polukružnim apsidama obiju crkava još je jedan manji apsidalni prostor koji su s drugim njenim dijelovima povezivala dvojna vrata.¹¹ Pretpostavljalo se da je ta građevina pripadala municipiju *Bistuae Novae*, a s obzirom da su u apsidi sjeverne crkve bili otkopani i ostaci katedre i subselija, pomišljalo se da je u njoj bilo i sjedište istoimene biskupije koja se navodi u aktima salonitanskih sinoda održanih 530. i 533. godine.¹² Istraživanjima je utvrđeno nekoliko građevinskih faza ovoga kompleksa, no, bez jasnih elemenata za njihovo

⁶ Truhelka 1914, 221-227.

⁷ Nikolajević 1962, 111-123; ista 1964, 295-309; ista 1969, 245-252; ista 1970, 91-112; Maksimović 1971, 41-48.

⁸ Chevalier 1996; Cambi/Gamulin/Tonković 1999; Cambi 2002, 279-280.

⁹ Grabar 1974, 25-44.

¹⁰ Perojević 1991, 213-214.

¹¹ Truhelka 1892, 340 ff.; isti 1895, 197-235; isti 1914, 221-227.

¹² Basler 1972, 125-127. U tekstu objavljenom godinu dana poslije (isti 1973, 267-276), Basler poriče svoje mišljenje da je u ovoj crkvi bilo sjedište biskupije, premda i dalje pretpostavlja da je građevina u arealu tadašnjeg municipija *Bistuae Novae*. - Podatke o bestoenskoj biskupiji s dvaju solinskih sinoda navodi Toma Arcidakon: *...Andreas episcopus bestoensis ecclesie...*, odnosno, *...Andreas episcopus bestoensis...* (usp. Klaić 1967, 81. 84-85). O problemu ubikacije rimskoga municipija *Bistuae* vidi: Bojanovski 1988, 155-168. Zanimljiva je i Pašalićeva ubikacija ovoga naselja u Mali Mošunj kod Travnika (usp.: Pašalić 1960) što su prihvatili i još neki istraživači (usp.: Alföldy 1965, 156-157; Wilkes 1969, 275). Potaknut nalazom podne opeke s žigom BISTVES na Crkvinu kod Bugojna Veljko Paškvalin nastoji ovaj antički municipij locirati upravo na ovom lokalitetu (usp. Paškvalin 2003, 53-56).

preciznije datiranje. Pretpostavlja se da je sagrađen u 6., te da je srušen u 7. stoljeću.¹³ Pri tome se kao bitan argument za vrijeme njegove gradnje uzimala činjenica da su mu krovovi bili pokriveni tegulama, pa ta spoznaja postaje bitnim argumentom za datiranje cijelog kompleksa u kasnoantičko doba.¹⁴ Taj zaključak, dakako, ne stoji jer je dobro poznato da se tegule kao pokrov građevinama koriste i u ranome srednjem vijeku, a od niza europskih primjera od 8. do 12. stoljeća,¹⁵ upozoravamo na ovom nalazištu najbliži, onaj u Zadru, nad apsidama crkve Sv. Donata.¹⁶ U novije vrijeme o dataciji crkve u Zenici raspravljao je V. Paškvalin.¹⁷

Osim izričitoga navoda da je crkva propala u požaru, arheološka istraživanja ovoga položaja, dakle, nisu pružila pouzdane podatke o vremenu njenog rušenja. Podaci o grobovima ukopanim ispod podnice u narteksu i u brodovima obiju crkava u tome smislu mogu biti određeniji pokazatelj.¹⁸ U njima su, naime, kao nalazi uz skeletne ostatke, iskopane željezne osti i jednojagodne naušnice pa se može pretpostaviti da je crkva na Bilimišću preživjela rani srednji vijek, te da je u požaru stradala kasnije, vjerojatno nakon 12. ili 13. stoljeća kako se to da pretpostaviti prema nalazima u grobovima. U tome smislu je važan i podatak o ulomcima skulpture ukrašene srednjovjekovnom ornamentikom, koji su na ovome nalazištu nađeni i prigodom manjih istraživanja 1900. i 1901. godine.¹⁹

U vezi s mogućim dužim trajanjem zeničke, ali i drugih sličnih kršćanskih crkava na ovome prostoru, potrebno je upozoriti još i na sljedeće. Više istraživača, počevši od Ć. Truhelke, uočilo je vrlo veliku stilsku i ikonografsku sličnost reljefa iz tih ranih kršćanskih crkava s umjetnošću stećaka 14. i 15. stoljeća. Taj fenomen pokušao se obrazlagati na različite načine no, uglavnom ga se tumačilo kontinuitetom srednjovjekovne bosanske heretičke crkve.²⁰ Mi smo, pak, uvjerenja da nikakav stilski kontinuitet u okviru srednjovjekovnoga poimanja umjetnosti, bez

¹³ Basler 1986, 78. Osim izričitoga navoda da je crkva propala u požaru, arheološka istraživanja ovoga položaja nisu pružila pouzdane podatke o vremenu njenog rušenja.

¹⁴ Basler 1986, 78; isti 1984, 353.

¹⁵ Za krov na kapeli San Fructuoso de Montelios nedaleko Brage na sjeverozapadu Portugala iz druge polovine 7. stoljeća usp.: Schlunk/Hauschild 1978, 209-211 Taf. 110 Palol/Ripoll 1999, 154-155; a za ostatke krova s tegulama na crkvi San Salvador de Valdediós nedaleko Ovieda u Španjolskoj iz druge polovine 9. stoljeća usp.: Arbeiter/Noack-Haley 1999, 198 Abb. 125. 126. Nekoliko primjera iz Grčke, iz Atene i Soluna, potvrđuje upotrebu tegula za pokrov crkvama i u 11. stoljeću. Usp.: Rivoira 1901 Tav. 3 fig. 408. 409. 464.

¹⁶ Vežić 2002, 64.

¹⁷ Paškvalin 2003, 53-54.

¹⁸ Truhelka 1892, 342. 349.

¹⁹ Patsch 1904, 231.

²⁰ Truhelka 1914, 228-232. Od mnoštva radova napisanih na temu izvorišta umjetnosti na stećcima, a koji mogu biti inspirativni za ovdje iznesenu pretpostavku, posebno upozoravamo na: Bešlagić 1982, 129-387; Wenzel 1965; zatim Benac 1967 (sa nenadmašnim fotografijama T. Dabca), te naposljetku Miletić 1982.

obzira koliko snažno bili ukorijenjeni vjerski razlozi, nije ostvariv bez izravnih likovnih predložaka, pa je i to posredan razlog za pretpostavku da je veći broj tih crkava preživio rani srednji vijek, te da su one, sa svojom skulpturom koja je, dakle, i u srednjem vijeku vjerojatno resila njihove interijere, izravno utjecale na stvaranje osebuje umjetnosti stećaka.

Iskopavanjima iz kraja 19. stoljeća u ruševinama crkve u Zenici pronađeno je i obilje dekoriranih spomenika koji su nekada pripadali njenoj unutrašnjoj opremi (sl. 2). Već je davno uočena njihova likovna osobitost, neuobičajena pojava životinjskih i posebno ljudskih likova koji su tu skupinu sakralnih reljefa izdvajali iz kruga klasične starokršćanske umjetnosti 5. i 6. stoljeća u širem okruženju. Ta je pojava najčešće tumači kao odraz specifične liturgije u crkvama toga prostora,²¹ a u likovnome izrazu kao kontinuitet klesarskog stvaralaštva antičke i kasnoantičke provincijalne umjetnosti.²² Ako se prvo obrazloženje donekle i može prihvatljivo argumentirati, drugo nikako ne stoji, jer ponuđeni predlošci (kamene kultne ikone različitih antičkih polubožanstava i božanstava) u likovnome smislu to ne dozvoljavaju, posebno ne predlošci dosada pronađeni na istom teritoriju.

Od ulomaka iskopanih u ruševinama crkve na Bilimišću uspjelo se rekonstruirati 18 pluteja i isto toliko pilastara te nekoliko stupova i izduženih kapitela iz gornje zone oltarne ograde. S obzirom na veliki broj pronađenih pluteja i pilastara, te na *in situ* sačuvano ležište oltarne ograde u sjevernom dijelu građevine, isprva se pretpostavljalo da su u spomenutim istraživanjima pronađena "dva kompleta" ploča i stupova ograde. Slični dekorativni elementi na većini ulomaka i njihove ujednačene stilske odlike upućivale su na zaključak da među njima nema vremenske razlike, dapače, da su svi elementi skulpture koja je nekada resila interijer zeničke crkve izišli iz iste klesarske radionice. Prije petnaestak godina, međutim, Đ. Basler je dobro uočio da nekoliko pronađenih pilastara nema uobičajeno ravnu, nego dvostruko zakošenu, prednju ornamentalnu plohu pa je domišljato pretpostavio da su ti pilastri zajedno s manjim plutejima zatvarali poligonalni, vjerojatno osmerostrani, prostor oko piscine baptisterija kojemu se dosadašnjim istraživanjima nije ušlo u trag.²³ Pretpostavljalo se također da je baptisterij bio građevinski odvojen od crkvenoga sklopa, te da se nalazio sjeverno od bazilike, budući da je južno od nje veliki popločani trg okružen građevinama.

Mi, međutim, mislimo drugačije. Pretpostavljamo da se velika osmerostrana piscina koja je imala vanjski promjer od oko 2,40 m, nalazila u južnoj apsidalnoj prostoriji zeničkog kompleksa, te da ovdje nije riječ o klasičnoj dvojnoj bazilici

²¹ Basler 1973, 271-272.

²² Basler 1993, 79-83 Taf. 35-39.

²³ Basler 1987, 327-334.

nego o crkvi s prostranom krstionicom s južne strane.²⁴ U tom slučaju komunikacija između baptisterija i crkve na sjevernoj strani bila je ostvarena kroz dvojna vrata na istočnom zidu, u prostoriji zatvorenoj trećom apsidom.²⁵ Ovakva tlocrtna shema jednobrodne jednoapsidne crkve s isto tako prostorno uređenim baptisterijem bila bi sukladna većini drugih kršćanskih sklopova do sada otkopanih na području Bosne i Hercegovine. Tome, međutim, treba dodati još nešto. Osim funkcionalnog povezivanja dvaju važnih crkvenih prostora, srednja apside je imala svrhu doprinijeti i njenome vanjskome vizuelnom izgledu. Svojom troapsidalnošću, naime, lažno je naglašavala trobrodnu podjelu unutrašnjega prostora, što je odlika skupine crkvenih građevina širega alpskoga prostora koje su, po mediteranskim uzorima, nastale uglavnom u ranokarolinško doba²⁶ (sl. 3). Jednobrodne crkve s troapsidalnim svetištem, pod nedvojbenim karolinškim utjecajima grade se i u Istri,²⁷ što upućuje na smjer širenja toga tipa crkvene arhitekture ranoga srednjeg vijeka iz Europe na prostor zapadnog Balkana.²⁸

Pluteji oltarne ograde sjeverne crkve znatno su većih dimenzija od onih koji su ograđivali piscinu, a među njima se ističu primjerci s prikazom životinjskih likova i ljudskih figura, te skupina pluteja raskošno urešenih različitim geometrijskim ornamentima i biljnim viticama.

No, prije negoli pristupimo detaljnijem analiziranju njihovih sadržaja upozoriti ćemo na dva druga spomenika, također s područja današnje Bosne i Hercegovine, a koji u mnogome mogu pomoći datiranju zeničke skulpture. Riječ je o reljefima koji su nekada resili crkve u Malom Mošunju i u Dabravinama, a za koje smo nedavno nastojali dokazati da pripadaju ranom srednjem vijeku ili, preciznije drugoj polovini 8. stoljeća, te da su na ovim prostorima klesarski odraz umjetnosti

²⁴ Većina ulomaka koji po mišljenju Baslera pripadaju osmerostranoj piscini pronađeni su odloženi uz sjeverni zid narтекса (usp. Basler 1987, 327-328). Može se pretpostaviti da su ondje složeni nakon demontaže iz krstionice, možda baš u vrijeme održavanja zbora bosanskih krstijana 1203. godine na ovome mjestu, kada je za te potrebe u zeničkom crkvenom kompleksu trebalo znatno više prostora.

²⁵ Problem komunikacije između ovih dvaju glavnih prostora zeničke crkve raspravljala je i I. Nikolajević upozoravajući na moguću liturgijsku važnost vrata na pregradnom zidu. Prema podacima iz iskopavanja donji prag toga otvora nije pronađen, no, dobro ga indiciraju dvije prislonjene skale (usp.: Nikolajević 1973, 238-240). Nije, međutim, do sada uočeno da je taj pregradni zid bitno tanji od svih drugih zidova ovoga kompleksa, pa bi u daljnjim izučavanjima o ovoj činjenici svakako trebalo voditi računa.

²⁶ Heitz 1980, 27-28.

²⁷ Matejčić 1996, 133-139.

²⁸ U više navrata o arhitekturi crkve na Bilimišću raspravljala je i I. Nikolajević, osobito 1973, 235-243. U toj raspravi se trudi pokazati, a u skladu sa svojim ranijim razmišljanjima, o datiranju u njoj pronađene skulpture (ista 1969, 245-252), da je i građevina pripadala srednjovjekovnom razdoblju, po njoj, najvjerojatnije 12. stoljeću. Ipak dvojili, da li je u to vrijeme bila nanovo podignuta, ili je, pak, samo obnovljena.

koja se na Apeninskom poluotoku prepoznaje kao *liutprandska renesansa*.²⁹ Ovdje ćemo kratko ponoviti tamo izrečene stavove.

Od spomenika iskopanih u Malom Mošunju posebno je zanimljiv ulomak reljefne ploče s prikazom četiriju ljudskih figura u povorci³⁰ (sl. 4). U ikonografskom smislu može se pretpostaviti da je to dio scene koja prikazuje Kristov povratak u Jeruzalem kako je to slično izrezbareno na jednome nešto kasnijem bjelokosnome relikvijaru iz sjeverne Španjolske.³¹ Osobitost reljefnog ulomka iz Malog Mošunja je i likovni tretman ljudskih figura koje su prikazane u laganoj kretnji nadesno s izrazito linearno naglašenim naborima na odjeći. Takvim svojim karakteristikama ovaj nalaz iz Bosne vrlo je blizak prikazu triju kraljeva u prizoru poklonstva na reljefnoj ploči s oltara vojvode Ratchisa (737.-744.) iz Cividalea.³² Ulomak iz Mošunja s ovim spomenikom iz Italije stilski povezuju i astragali koji na identičan način uokviruju scene na oba reljefa, pa ih vjerojatno treba jednako i datirati, tj. u drugu polovinu 8. stoljeća.

Preciznije vremensko određenje figuralnog reljefa iz Malog Mošunja važno je i za vremensko određenje sličnoga reljefa iz Dabravina. Na jednome ulomku pluteja iz te crkve, naime, sačuvan je dio svetačkog lika kojemu su lice i draperija odjeće vrlo slično tretirani³³ (sl. 5). Dio je to oltarne ploče na čijoj je drugoj polovici bio motiv križa s dva janjeta i dva orla raširenih krila.³⁴ Cijela scena je dodatno obrubljena dvostrukim nizom astragala. Zanimljiv je i ukras palmeta na gredi ovoga pluteja koji je dobra stilaska poveznica s nekim drugim skulpturama ranoga srednjeg vijeka na zapadnom Balkanu. Ovo, dakako, nisu jedini primjeri koji crkvu u Dabravinama određuju kao građevinu ranog srednjeg vijeka. Pored dobro poznatih zoomorfnih kapitela, ovakva razmišljanja podržava i manji ulomak dekoriran križem s volutama na krajevima (sl. 6). Pretpostavlja se da je dio rukohvata kamene katedre, vjerojatno iz tjemena apside,³⁵ a oblikom i položajem vrlo je sličan onoj iz Poreča, također iz 8. stoljeća.³⁶ Poznato je da je ovakav tip križa upravo karakterističan za umjetnost 7. i 8. stoljeća što je E. Russo uspio dokazati prije tridesetak godina.³⁷ I drugi djelovi katedre i klupa za kler u apside

²⁹ Milošević 2003, 357-382.

³⁰ Basler 1972, 94-97; isti 1984, 80; isti 1993, 61-62.

³¹ Arbeiter/Noack-Haley 1999, 419-422, Taf. 127a. b.

³² Gaberschek 1977, 66-71.

³³ Sergejevski 1956, 18, Tab. 3/10, 4.

³⁴ Ptice na ovome ulomku pluteja bosanska literatura tumači kao golubove. I. Nikolajević je, međutim, primijetila da na tome spomeniku na vodoravnim hastama križa nisu golubovi nego orlovi raširenih krila (Nikolajević 1970, 27), što je ikonografska slika koja je na spomenicima ranoga srednjeg vijeka upadljivo češća negoli u doba kasne antike.

³⁵ Sergejevski 1956, 24-25 Tab. 16.

³⁶ *Hrvati i Karolinzi*. Katalog, Split 2000, 58-59.

³⁷ Russo 1974; usp. i Milošević 2002, 273-290.

crkve u Dabrinama ukrašeni su ornamentima uobičajenim za ranosrednjovjekovno razdoblje. Prema vrlo loše publiciranim fotografijama i donekle prepoznatljivim motivima na crtežima, na tim je ulomcima moguće uočiti motive povijuša s akantusovim listovima ili pak, ukrase jednostrukih ili dvostrukih vitica s trolisnim završecima.³⁸ Takva dekoracija nalazi se i na ranosrednjovjekovnim spomenicima u Dalmaciji, u Solinu i među fragmentima iz crkve Sv. Marte kod Trogira,³⁹ a osobito na Apeninskom poluotoku među reljefima s langobardskog područja iz druge polovine 8. stoljeća.⁴⁰ Još jedan spomenik iz Dabravina ovu crkvu čvrsto određuje kao ranosrednjovjekovnu građevinu. Riječ je o, nažalost, danas većim dijelom izgubljenom nadvratniku, ukrašenom virolikim rozetama oblikovanim od akantusovih listova kojima je u sredini mali trolisni cvijet (sl. 7). Rekonstruiran je u crtežu prema sačuvanoj dokumentaciji i podacima iz prve objave.⁴¹ Na području zapadnog Balkana ovako dekoriran spomenik izolirana je pojava, no, ni taj ukras nije rijedak među reljefima s langobardskog prostora. Gotovo do u detalje je identičan donjem ornamentalnom frizu obrubljenom astragalima na timpanonu jednoga ciborija iz Cividala iz 8. stoljeća,⁴² a donekle i rezbarijama na dijelu sačuvane drvene vratnice iz bazilike San'Ambrogio u Milanu.⁴³ Istim ukrasima kakve nalazimo na dabravinskom nadvratniku, dekoriran je i jedan plutej iz kraja 8. stoljeća u Museo Nazionale u Spoletu.⁴⁴

Prije spomenuti ukras palmeta s pluteja iz crkve u Dabrinama (sl. 8), stilska je poveznica ovoga spomenika sa slično dekoriranim ulomcima iz Zenice; na njima susrećemo identičan ornamentalni motiv, a ovako ukrašeni ulomci iz Dikovače kod Imotskog⁴⁵ svrstavaju i ovo nalazište u Dalmaciji u isti kulturni krug. Poveznica ovih lokaliteta su i reljefi kaneliranih pehara iz kojih izlazi biljna vitica, isklesani na pilastrima i stupovima oltarnih ograda u svim trima crkvama.⁴⁶

Motiv palmeta resi najljepše primjerke dvaju zeničkih pluteja. U jednome slučaju takav niz obrubljuje scenu konjaničkih borbi i lova, a u drugome scenu s bazilikom i plohu s gustim ornamentom četverolatičnih cvjetova složenih u romboidnu mrežu⁴⁷ (sl. 9). Na cijelom području Balkana to su svakako jedinstveni spomenici bez ikakvih stilskih analogija. No, na langobardskome prostoru u

³⁸ Sergejevski 1956, 31-34 sl. 20; Tab. 18-20.

³⁹ Burić 1992, 177-197.

⁴⁰ L'Orange 1974, 433-460 Tav. 8.

⁴¹ Radimsky 1892, 383 sl. 19; Tab. 21, 2; 22, 3; Sergejevski 1956, 28-29, sl. 14.

⁴² Gaberscheck 1977, 46-47.

⁴³ *Il futuro dei Longobardi*. Katalog izložbe, Milano - Brescia 2000, 381. 387.

⁴⁴ Isto 290, 297.

⁴⁵ Milošević 2003, 373 sl. 18a-c.

⁴⁶ Isto 372-373 sl. 18d-f.

⁴⁷ Isto 364 Fig. 7c.d.

sjevernoj Italiji sličnosti im treba vidjeti u proizvodima *liutprandske renesanse* i to konceptualno u poznatim reljefnim pločama iz Pavije,⁴⁸ a izravno u vrlo sličnoj pratećoj ornamentici na štukaturama u Cividaleu⁴⁹ (sl. 10). Od tih, posebno upozoravamo na motive palmeta koje u vanjskom pojasu teku oko lučnih otvora i četverolatične ornamente koji u nizu tvore vijence između kojih su ženski likovi s linearno tretiranim naborima odjeće. Da su kojim slučajem na zeničkim plutejima bili isklesani i astragali, a što bi se, s obzirom na spomenike iz Dabravina svakako moglo očekivati, sličnost ovih ornamenata bila bi potpuna.

Drugu zanimljivu skupinu pluteja iz Zenice čine još dvije gotovo cjelovito sačuvane ploče. Na jednoj od njih je plošno tretirana muška figura, a zajednički figuralni motivi su im i prikazi životinjskih likova na koje se ovdje nećemo posebno osvrnuti jer su im stilske i ikonografske analogije u ranosrednjovjekovnoj europskoj umjetnosti brojne.⁵⁰

Prikaz ljudskog lika na jednom od zeničkih pluteja (sl. 11), također je osobina koja u likovnom smislu ovaj spomenik povezuje s nizom drugih u ranosrednjovjekovnoj Europi. Od cijelog niza tamošnjih spomenika, koji pluteje iz crkve na Bilimišću određuju kao klesarije ranog srednjeg vijeka, mi ćemo ovdje upozoriti tek na poznatu Hilderichovu ploču iz Ferentila kod Spoleta u Italiji.⁵¹ Sličnosti među ovim spomenicima, naravno, nisu potpune, no, stilski vrlo blizak plošni tretman ljudskih figura i gotovo identičan prikaz kose na glavama obiju likova, ova dva spomenika dovodi u isti kulturni krug. Slično je likovno koncipiran i lik Krista među dva anđela na bjelokosnom relikvijaru Sv. Liudgera iz 8. stoljeća koji se danas čuva u crkvi istoimenoga sveca u Werdenu.⁵²

Važnije je, držimo, kratko analizirati druge ornamentalne motive koji se javljaju na pločama iz Zenice, a koji te spomenike vjerojatnije određuju kao klesarske proizvode ranoga srednjeg vijeka. Takvi su npr. reljefni usadni križevi u sredini obiju figuralnih pluteja (sl. 12). Ovakav tip križa je izrazita karakteristika europske umjetnosti od 7. do 9. stoljeća i koliko je poznato, uopće se ne javljaju na spomenicima starokršćanske umjetnosti. Od relativno brojnih primjera koji se datiraju u spomenuti vremenski raspon, upozoravamo na slične križeve iz crkve Sv. Albana u Mainzu iz druge polovine 9. stoljeća,⁵³ zatim na onaj na ploči ambona iz Romainmotiera u Švicarskoj iz 8. stoljeća,⁵⁴ te osobito, na ovakav tip

⁴⁸ *Il futuro dei Longobardi*. Katalog izložbe, Milano - Brescia 2000, 244-245. 249-250.

⁴⁹ L'Orange 1974, 433-460 Tav. 1-27; Gaberscheck 1977, 54-65; Tavano 1990.

⁵⁰ O tome usp.: Milošević 2003, 367-368.

⁵¹ Hubert/Porcher/Volbach 1968, 250.253.257.365.

⁵² Isti 267.277.366. Za raspravu o ovoj temi vrlo je inspirativna i studija: Grabar 1972, 9-25.

⁵³ Nahrang 1940, 22.

⁵⁴ Isto, 43.

križa na pluteju iz muzeja u Narboni⁵⁵ i na kapitelu iz crkve Sv. Marije u Quintanilla de las Viñas u Španjolskoj.⁵⁶ Dva posljednja posebno su zanimljiva jer su na reljefima združeni s ljudskim figurama kojima je draperija odjeće tretirana na isti način kao i na nekim primjercima skulpture zapadnog Balkana.

Iz ansambla zeničke skulpture izdvajamo još dva slučaja koja u mnogome mogu doprinijeti njenome datiranju. Riječ je o jednome kapitelu i pilastru ukrašenim na jednak način: zrnijama s ptičijim glavama (sl. 13). Po svome karakteru ovi su ornamenti bliski zoomorfnom stilu u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti 8. stoljeća, a uz nakitne predmete iz Mogorjela⁵⁷ i Gornjih Vrbjana⁵⁸ rijetki su primjeri toga stila europske umjetnosti na ovim prostorima. Oni su, dakle, vrlo značajni primjerci s jasnim analogijama u europskoj onodobnoj skulpturi; u prvome redu sa sličnim ornamentima na pilastru iz Duninog hipogeja u Poitiersu,⁵⁹ a potom i s gotovo istovremenim spomenicima iz crkve Sv. Petra u Metzu.⁶⁰ Ova crkva u Francuskoj u svome ukrasnome repertoaru ima i pilastre s kaneliranim kaležima iz kojih izlaze biljne vitice (sl. 14) gotovo do u detalje usporedive sa zeničkim primjercima, a inspirativne su i njihove analogije s vrlo slično dekoriranom bazom stupa iz 8. stoljeća u kapeli Sv. Zenona u crkvi Sv. Presede u Rimu.⁶¹ Zanimljivo je pri tome da je ukras kaneliranih kaleža iz kojih izlaze biljne vitice na ovom rimskom spomeniku oivičen motivom astragala. Tumačeći kulturne i kronološke veze zapadnobalkanskih i europskih prostora u 8. stoljeću, vrijedno je upozoriti i na reljef Krista pod arkadom s ploče oltarne ograde iz netom spomenute crkve u Metzu⁶² koji stilski i ikonografski u svim bitnim elementima odgovara već spomenutom svetačkom liku na ploči oltarne ograde iz Dabravina.

I na kraju, ako još uvijek ima dilema oko vremenske pripadnosti ranosrednjovjekovnih skulptura iz crkve u Zenici, upozoravamo na još dva, nama također zanimljiva spomenika, koji ne ostavljaju dvojbe pri datiranju. Riječ je o ulomcima dvaju pluteja; jednoga s pticom jasnih ranosrednjovjekovnih stilskih odlika i drugoga isprepletenoga višeputom pletenicom sa šestorolatičnim rozetama u sredini (sl. 15). Primjerci skulpture ovakvih odlika u europske ranome srednjem vijeku pronađeni su na više lokaliteta, posebno na Apeninskome poluotoku.

⁵⁵ Grabar 1972, 15-16.

⁵⁶ Schlunk/Hauschild 1978, 232-233 Taf. 148.

⁵⁷ Werner 1961, 238-239.

⁵⁸ Vinski 1978, 144-149.

⁵⁹ Hubert/Porcher/Volbach 1968, 57-59 fig. 70.

⁶⁰ Roth 1986, 283 Taf. 81.

⁶¹ *I Longobardi*. Katalog izložbe, Milano, 1990, 303. Gotovo na istovjetan način kao baza stupa iz ove rimske crkve, ukrašen je i jedan impost kapitel iz Museo Nazionale u Spoletu (*Il futuro dei Longobardi*. Katalog izložbe, Milano - Brescia 2000, 291).

⁶² Hubert/Porcher/Volbach 1968, 264-265; Roth 1986 Taf. 80.

Svi su odreda datirani u 8. stoljeće.⁶³ Ranosrednjovjekovni reljefi ovakvih karakteristika pronađeni su u Istri⁶⁴ i u Dalmaciji (u Gali i Trilju u Sinjskome polju⁶⁵ i u crkvi Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira⁶⁶), pa ta činjenica jasno pokazuje kojim pravcem je onodobna europska umjetnost 8. stoljeća utjecala na razvoj umjetnosti zapadnoga Balkana. Stoga svakako ne stoji konstatacija Dj. Baslera, koji se najviše bavio problemima ove skulpture u Bosni, da je tamošnja, po njemu starokršćanska skulptura 5. i 6. stoljeća, *zanimljiv fenomen koji treba biti putokaz gdje treba tražiti neke od izvora europske umjetnosti ranoga srednjeg vijeka*.⁶⁷ Mi smo ovim prilogom pokušali pokazati, da bi stvarna situacija mogla biti potpuno obmuta i da je znatan dio takve skulpture u Bosni, pa time i ona u zeničkoj crkvi, nastao tijekom 8. stoljeća, i to kao najistočniji refleks umjetnosti koja je u to vrijeme dominirala Europom.

Kakve su, pak, bile društvene i političke okolnosti koje su tome pogodovale, te tko je i za koga klesao te reljefe, bez velikoga domišljanja, još nismo u stanju spoznati; pisani povijesni izvori o tome razdoblju za područje zapadnoga Balkana potpuno nedostaju.

Zanimljive su, međutim, činjenice, da su svi reljefi do sada pronađeni na prostoru zapadnog Balkana (koliko nam je po literaturi poznato) isklesani u domaćem kamenu, te da shemama i motivima gotovo u potpunosti odgovaraju onodobnoj europskoj, posebno langobardskoj umjetnosti. Moguće je, stoga, pretpostaviti njihovu lokalnu proizvodnju, vjerojatno u radionicama pridošlih klesara. Poznato je, naime, da je u langobardskoj kraljevini graditeljsko i klesarsko ili općenito kamenarsko zanimanje, bilo osobito cijenjeno, a vjerojatno i vrlo unosno, zbog čega su neki od langobardskih kraljeva (Rotharis polovinom 7. stoljeća i Liutprand u prvoj polovini 8. stoljeća) u svojim zakonicima tim zanatlijama (*maestri Commacini*) poprilično regulirali djelatnost.⁶⁸ Moguću mobilnost langobardskih kamenara toga doba prema balkanskim prostorima neizravno potvrđuje i jedan,

⁶³ Glavninu nalaza ranosrednjovjekovnih spomenika dekoriranih višeprutom pletenicom s Apeninskog poluotoka naveo je R. Jurić obrađujući nešto mlade tako ukrašene ulomke iz Nina i iz Poveljane na otoku Pagu (usp.: Jurić 1996, 247).

⁶⁴ Marušić 1985, 332 tab. 2/6, navodi ulomak oltarne ograde iz okolice Galižane u Istri koji je ukrašen peteroprutom kružnicom i višeprutima neodređena motiva iz sredine 8. stoljeća.

⁶⁵ Riječ je o pluteju ukrašenom nizovima višestrukih koncentričnih kružnica i središnjim višeprutim križem (usp.: Gabričević 1956, 291-298). U tome radu Gabričević spomenuti plutej datira u 6. stoljeće, a slično razmišljaju i J. Jeličić i T. Burić (usp.: Jeličić 1984, 173-174; Burić 1992, 186-187). Mi smo nedavno predložili dataciju ovoga pluteja u 7-8. stoljeće (Milošević 1996, 14). U ovoj prigodi opredjeljujemo se čvršće za 8. stoljeće, uspoređujući ovaj spomenik s jednim slično koncipiranim iz Novigrada istarskog (usp.: Caprin 1905, 59; Jurković 1996, 11).

⁶⁶ *Hrvati i Karolinzi*. Katalog, Split 2000, 184-186.

⁶⁷ Basler 1984, 347.

⁶⁸ Rapanić 1982, 179-186; isti 1987, 28.32-33.132.

nešto kasniji podatak (iz 821. godine) o dolasku graditelja iz sjeverne Italije na područje pod vlašću donjepanonskog kneza Ljudevita,⁶⁹ a djelomično i *kapitular* Karla Velikoga iz 805. godine kojim se nalaže kako u interesu vlasti moraju djelovati "izaslanici" i poslovati trgovci koji odlaze u krajeve napućene Slavenima i Avarima.⁷⁰

Za daljnja proučavanja problematike načete u ovoj raspravi, važno je voditi računa i o disperziji položaja (prvenstveno građevinskih objekata) koji su u dosadašnjim istraživanjima iznijedriili spomenike ovakvih osobina. Dojam je da je njihov prostorni raspored u odnosu na položaje ranijih rimskih naselja i trase otprije poznatih cesta, nešto drugačiji. Tu činjenicu možda impliciraju i važne političke i društvene promjene koje su se u ranom srednjem vijeku zbivale na prostoru zapadnog Balkana, a koje su vrlo vjerojatno bile uvjetovane značajnim regionalnim, ali i onodobnim globalnim europskim događajima koji su samo naizgled uzgredno utjecali i na zapadnobalkanske prostore.⁷¹ Sve je to bilo, čini se, ipak zaognuto razvojem umjetnosti, najprije kroz *liutprandsku renesansu* u langobardskoj kraljevini, a potom i kroz njen nastavak u *karolinškoj obnovi* u zadnjoj četvrtini 8. i u većem dijelu 9. stoljeća.

Ovim kratkim zaključkom i prethodno iznijetim pretpostavkama nastojali smo pokazati da je crkva na Bilimišću kod Zenice većim dijelom ranosrednjovjekovna građevina, odnosno da je u to vrijeme najvjerojatnije značajnije dograđena i opremljena novim namještajem. Grobovi s jednojagodnim naušnicama ukopani ispod podnice natreksa i baptisterija crkve dokazuju da je cijeli kompleks bio u funkciji i u kasnijim stoljećima srednjeg vijeka, što bi sve zajedno pretpostavljalo i moguću afirmativan odgovor na pitanje postavljeno u naslovu ovoga priloga.

⁶⁹ Mandić 2001, 18.

⁷⁰ Isto 65.

⁷¹ Ovdje prvenstveno mislimo na dokinuće gotske vlasti u Italiji u drugoj polovini 6. stoljeća i stalni politički i vojni uspon langobardske države - posebno za vladavine Teodolinde i Agilulfa na kraju 6. i u 7. stoljeću, te na formiranje snažnih i o kraljevoj kruni uglavnom neovisnih langobardskih vojvodstava tijekom 7. i u 8. stoljeću - posebno Furlanskoga, Spoletskoga i Beneventskog; zatim na ustroj i stasanje franačke države pod dinastijom Merovinga do posljednje trećine 8. stoljeća; potom na pad Ravenatskog egzarkata 751. godine i Pipinovo osvajanje Ravene 754. za račun pape Stjepana II.; nadalje, na stalna nastojanja bizantskih careva za prevlast na Jadranu, te na Balkanskom i Apeninskom poluotoku tijekom 7. i u 8. stoljeću, i, konačno, na priključenje langobardskog kraljevstva franačkoj državi 774. godine i karolinško osvajanje Istre 776. godine. U svemu ovome posebno bi trebalo razmišljati i o mogućim implikacijama koje su na ove prostore mogli ostaviti avarsko-franački ratovi i karolinški prodori na Balkan krajem 8. i početkom 9. stoljeća, a koji obuhvataju i značajne etničke prinove, uključujući i doseljenje Hrvata.

Summary

IS THE CHURCH IN BILIMIŠĆE NEAR ZENICA AN EARLY-MEDIEVAL STRUCTURE?

For over a century now, in the art history and archaeology there have been present remains of relieves from Christian churches in the present Bosnia and Herzegovina, usually dated to the Paleo-Christian period, in particular the 5th and the 6th centuries, which is the time when these areas were ruled by the Ostrogoths (490-535). This Germanic people is, therefore, often stated as the main initiator of building and decorating of these interesting West-Balkans churches. However, the relatively large number of sacral structures in this area makes us expect many other finds of Gothic character, which has not come true. Almost no Gothic coins have been found, and the jewellery found so far, as related to other surrounding areas, are very few. These archaeological facts cause great suspicions about such theses on the time and builders of these churches.

The first to write about these monuments, in the end of the 19th ct., was Č. Truhelka, who claimed them firstly to be products of the "Old-Croatian pre-Romanesque architecture", then a blend made under the Lombard and Old-Croatian influences. In his later works, Truhelka gave such interpretations up and, as most of the contemporary researchers, agreed to the earlier dating in the 5th and the 6th ct. Some thirty years ago, considerations about these buildings were also presented by two Serbian art historians, I. Nikolajević and J. Maksimović, who see these monuments as a specific reflection of the Byzantine and early-Romanesque stone dressing and, as relicts of Serbian early-medieval art, date them to the 11th and 12th ct. Most other foreign experts, supporting mostly the Bosnian researchers, committed themselves for the Paleo-Christian period. An exception is the opinion of A. Grabar, who in the remains of sculptures of Dabrovine saw monuments created in the 7th and partly in the 8th century, under the Apennine Peninsula influences.

The Church in Bilimišće near Zenica is the most often studied complex of this group of monuments: In the last few decades it was most often wrote about by Đ. Basler.

According to the preserved ground plan, made during the first excavations, in 1891, the nowadays inexistent church of Zenica was a twin basilica with a narthex all along its western façade and some annexed rooms at the south. Between the deep semicircular apses of the two churches, there is another smaller apsidal space that communicated with rest of the churches through two doors. It is assumed that the building belonged to the municipium of *Bistvae Nova*, and since in the northern church apse there were excavated also remains of the cathedra and subsellium, this is deemed to have been the seat of the diocese of the same name, mentioned in the acts of the Salonitan synods of 530 and 533. For all the above presented reasons, it is held that the church was built in the 6th and destroyed in the 7th ct. An important argument supporting this dating is the fact that its roofs were covered with tegulae, and, unexpectedly, this detail became a crucial argument for dating the entire complex to the late-Roman époque. Such a conclusion, of course, is incorrect, since it is well known that tegulae were used in covering of houses in the middle ages as well.

Besides the explicit statement that the church was destroyed in a fire, archaeological excavations of the site have produced no reliable data on the destruction time. At the same time, there have been neglected the information on the graves cavated below the narthex floor and in the complex main rooms. In the graves, namely, next to the bones, there were found an iron spear and single-bead earrings characteristic for the early-medieval period, wherefore the church in Bilimišće may be deemed to have stood as a structure in the middle ages too, to get destroyed in fire later.

Of the many decorated fragments found in the church of Blimišće, there have been reconstructed 18 altar-screen plates, the same number of pilasters and a few columns and elongated capitals. Some of the fragments belong to the altar screen the base of which is found *in situ* in the northern apse, and others to the multipart octagonal baptismal font that, in our opinion, stood in the middle of the similar southern room. A possible element for dating this sacral complex is also the three-apsidal articulation of the eastern wall, creating the false impression of a three-vessel interior. This is characteristic of the group of churches of the wider Alpine area, built mostly in the early-Carolingian époque. Single-vessel churches with three-apse sanctuary, with undoubted Carolingian influences, appear also in Istria, implicating the direction of spreading of the early-medieval sacral architecture from Europe into the western Balkans.

Parts of stone furnishings from the church in Zenica, richly decorated with various geometric ornaments and tendrils, animal and human figures, make the most interesting monuments excavated so far in the wider western Balkans. However, before dealing with stylistic and iconographic characteristics of the relieves in further detail, there should be pointed out several more monuments, also excavated in the present Bosnia and Herzegovina, and helpful in dating the sculptures of Zenica. These are relieves that formerly decorated similar churches in Mali Mošunj and Dabravine. Of the fragments excavated in Mali Mošunj, interesting is a part of a relief plate showing four human figures in procession. Iconographically, it appears to be a part of a scene of Christ entering Jerusalem, similar to a somewhat later ivory reliquary from northern Spain. Characteristic for the relief fragment of Mali Mošunj is also the visual treatment of human figures, shown in a light movement to the right, with linear folds on their clothing. Such characteristics make this Bosnian find very much close to the presentation of the three magi in the scene of Adoration at relief plate of the Duke of Cividale's altar of the second half of the 8th ct. The fragment of Mošunj is stylistically linked with the above north-Italian monument also by the astragal that borders the scenes in the two relieves in an identical way. More certain dating of the figural relief of Mali Mošunj is also important for chronological determination of similar relieves in the church in Dabravine. Namely, in an altar-screen fragment from this church there is preserved a part of a saint of similarly treated face and draperies. It makes part of an altar plate the other half of which depicts the motive of cross with two lambs and two eagles with spread wings. The entire scene is additionally framed with double astragals. Also interesting is the decorative palmette in the upper zone of the altar-screen plate, making a fine stylistic link with some other, probably contemporary, sculptures of the western Balkans. Certainly, these are not the only elements determining the church of Dabravine as an early-medieval structure. Besides the well known zoomorphic capitals, such considerations are also supported by a smaller fragment decorated with a cross with voluted ends. It is supposed to have made part of a stone chair arm-rests, probably from the apse apex, by its form and position at the cathedra almost identical to that of the Poreč throne, also from the 8th ct. Other parts of the cathedra and priest seats in the Dabravine church too are decorated in the manner characteristic to the early Middle Ages. In the published photographs and drawings of these fragments, there can be noted motives of climbing plants and acanthus leaves, or single or double tendrils with trefoiled endings. Such decoration is also encountered in the early-medieval monuments in Dalmatia, and specially in the Apennine Peninsula, among stone-dressing products of the second half of the 8th ct. There is yet another monument that more firmly determines this church as an early-medieval rather than a late-classical sacral structure. It is the door lintel, decorated with a sequence of floral rosettes, made of acanthus leaves with a small trefoil flower in the centre. In the western Balkans, such decorated monument is an isolated example, however, it is not rare among relieves in the Lombard territories. It is almost to details identical to the lower ornamental frieze, bordered with astragals, in the 8th ct. ciborium tympanum of Cividale, partly also to the carvings at a part of the preserved wooden door

from the Sant'Ambrogio Cathedral of Milan. Decorations similar to those at the Dabravine lintel decorate also an 8th ct. altar-screen plate in the Museo Nazionale of Spoleto.

The previously mentioned decoration with palmettes at the altar-screen plate from Dabravine church makes a stylistic link between this monument and similarly decorated fragments of Zenica, depicting identical ornamental motive. Similarly decorated fragments of Dikovača near Imotski place this Dalmatian site in the same *milieu*. Further links between these sites are the relieves depicting fluted cups from which appears a tendril, cut at altar-screen pilasters and columns in all the above mentioned churches.

The palmette motive decorates the two most beautiful altar-screen plates of Zenica. At one, such a sequence borders the scene of equestrian combats and hunting, the other the scene of a basilisca, and a surface with thick ornament made of quatrefoil flowers arranged into a rhomboid lattice. These are certainly unique monuments in the entire Balkans, however, their analogies too can be again found in the Lombard territories, in the Liutprand Renaissance, conceptually in the well known relieves of Pavia, and directly in the very like ornaments found at the Cividale temple stuccos.

Another interesting group of altar-screen plates of Zenica consists of the two almost completely preserved plates. At one of them there is flatly depicted man's figure, their common figurative motive also being images of animal figures. The human figure at one of the plates of Zenica is an artistic characteristic that links this monument more firmly with similar early-medieval European products. Of the numerous comparable monuments, we particularly emphasize the well known Hilderich's plate of Ferentillo in Italy. Similarities between these monuments, of course, are not absolute, yet the very like flatly treatment of human figures and the almost identical depicting of hair on both figure heads, undoubtedly place the two monuments into the same cultural circle. Of similar concept is also the figure of Christ between two angels at the 8th ct. St. Liudger's reliquary, now in Werden.

There are a few more ornamental motives at the Zenica plates that determine them with more probability as stone-dressing products of the early Middle Ages. These are, for instance, the relief crosses of elongated lower arm in the centre of both "figural" plates. This type of crosses, namely, makes a particular characteristic of the European art between the 7th and 9th century, and from the relatively large number of examples dated in this period, there should be particularly mentioned the well known cross at the Višeslav's baptismal font in Dalmatia, a product of north-Italic workshops, also the similar solutions of sculptures in the St. Alban's church in Mainz, of the second half of the 9th ct., as well as the like cross at the 8th ct. ambo of Romainmôtier, Switzerland, and, especially, cross of the similar type at the altar-screen plate in the museum of Narbonne. The last cross of elongated lower arm mentioned is particularly interesting since it is grouped in relief with human figures whose clothing draperies are treated in the same way as in the western Balkan sculpture monuments.

Among the Zenica sculptures, there should be underlined two more examples that can assist in their dating. These are a capital and an altar-screen plate decorated in the same way: with snakes and bird heads. By their characteristics, these ornaments are close to the zoomorphic style of the 8th ct. early-medieval art, and, along with the artefacts of Mogorjelo and Gomji Vrbjani, they make rare representatives of this European art style in these regions. These too are, thus, very significant examples with clear analogies in the contemporary European sculpture: with the like ornaments at the altar-screen plate of the Duna's hypogeum of Poitiers, as well as with those in the St. Peter's church of Metz. This French church also has altar-screen plates with fluted cups with tendrils, very much comparable to the artefacts of Zenica. When interpreting the cultural and chronological connections between the west-Balkan and European areas in the 8th ct., there should also be mentioned the relief of Christ under arcade at the altar-screen plate in the above mentioned church of Metz that by all significant elements, both stylistically and iconographically, corresponds to the figure of the saint at the altar-screen plate of Dabravina.

Finally, if there are still any doubts about the chronological determination of the sculptures of the Zenica church, attention is turned to fragments of two more interesting altar-screen plates: one depicting a bird of clearly early-medieval style characteristics, and one decorated with interlaced braids and six-petal rosettes in centres. Examples of sculptures of these characteristics have been found at several sites, especially at the Apennine Peninsula, and relieves of these characteristics have been found in Istria and Dalmatia. All of them are dated in the 8th ct., which fact clearly indicates which way the then European art influenced development of art in the western Balkans. It is, therefore, certainly invalid the statement by D. Basler that this, according to him 5th and 6th ct., Paleo-Christian sculpture makes an interesting phenomenon that should be taken as a guidance as where some of sources of the early-medieval European art are to be searched for. In this paper, we attempted to show that the actual situation could be very much different and that a significant part of this Bosnian sculpture, including the Zenica church, was created in the 8th century, probably as the easternmost reflex of the art that dominated Europe at the time, firstly through the Liutprand Renaissance in the 8th ct. Lombard kingdom, and then also through its continuation in the Carolingian renovation in the Franc kingdom of the last quarter of the 8th ct. and most of the 9th ct.

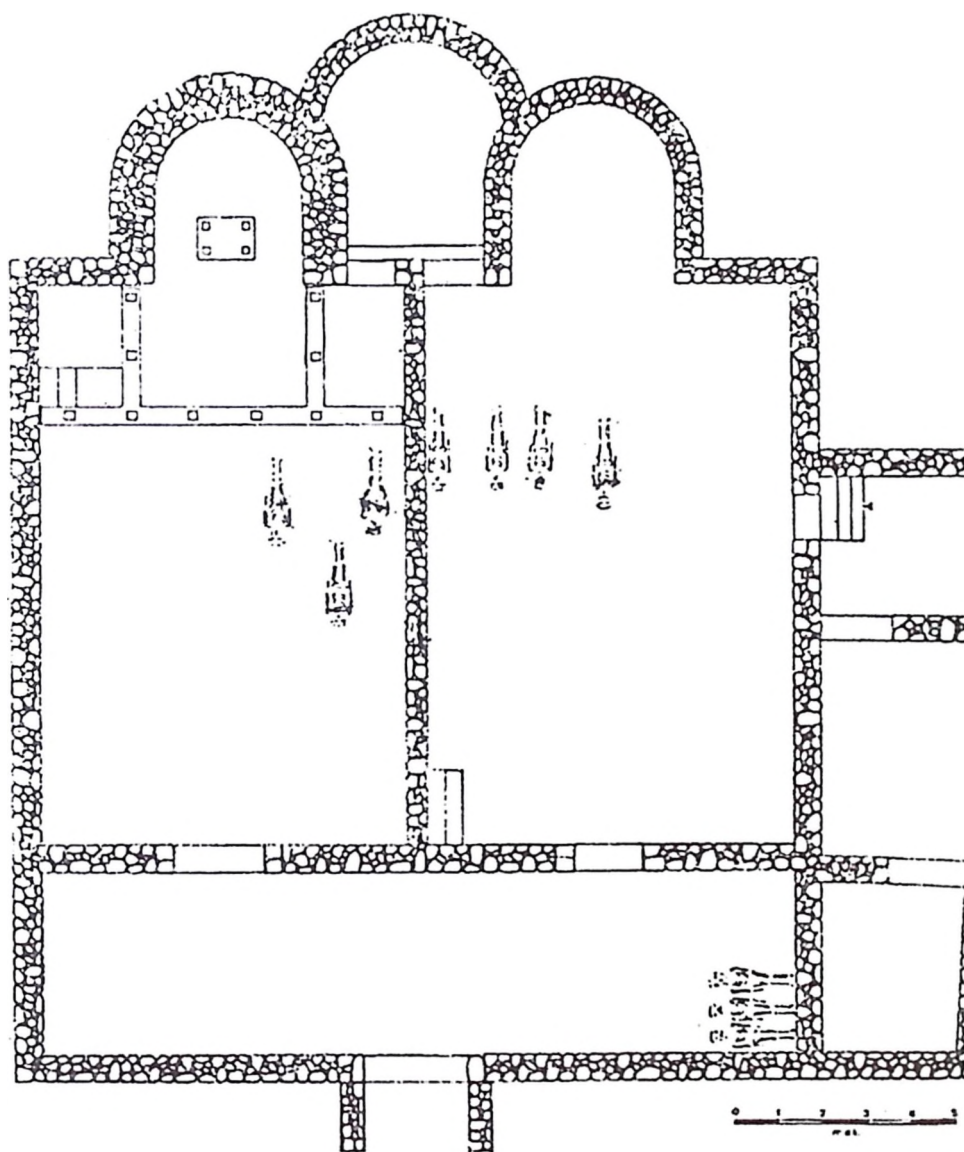
However, we are still unable to learn, without speculating, the social and political circumstances that facilitated this, and who and for whom sculptured these relieves since the written historic sources related this époque in the western Balkans are completely inexistent.

LITERATURA

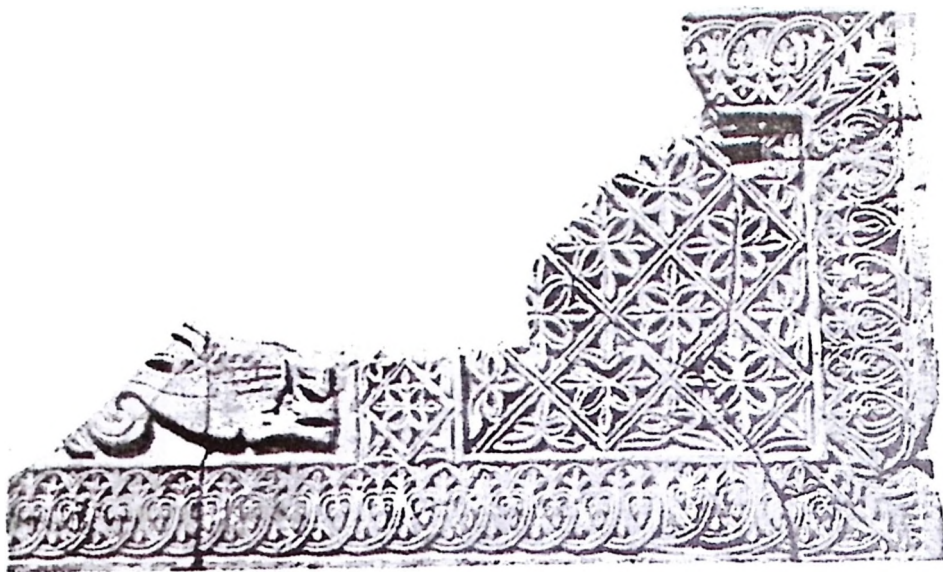
- Alföldy, G.* (1965), *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Beitrag von Andreás Mócsy. Budapest 1965.
- Arbeiter, A./Noack-Haley, S.* (1999), *Hispania Antiqua. Christliche Denkmäler des frühen Mittelalters vom 8. bis ins 11. Jahrhundert*. Mainz 1999.
- Basler, Đ.* (1972), *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1972.
- Basler, Đ.* (1973), *Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske. Problem porijekla i starosti manihejske hereze u Bosni. Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Zenica 1973.
- Basler, Đ.* (1984), *Kasnoantičko doba. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984.
- Basler, Đ.* (1986), *Kršćanska arheologija*. Mostar 1986.
- Basler, Đ.* (1987), *Poligonalna ogradna iz bazilike u Zenici. Zbornik nadbiskupa Franića*, Split 1987.
- Basler, Đ.* (1993), *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*. Wien 1993.
- Benac, A.* (1967), *Stećci*. Beograd 1967.
- Bešlagić, Š.* (1982), *Stećci - kultura i umjetnost*. Sarajevo 1982.
- Bojanovski, I.* (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba. Djela ANUBiH 66*. Sarajevo 1988.
- Burić, T.* (1992) *Posljednji salonitanski klesari. Geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog kruga, VAHD 85*. Split 1992.
- Caprin, G.* (1905), *L'Istria nobilissima*. Trieste 1905.
- Cambi, N.* (2002), *Antika*. Zagreb 2002.
- Cambi, N./Gamulin, A./Tonković, S.* (1999), *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*. Split – Zmijavci 1999.
- Chevalier, P.* (1996), *Ecclesiae Dalmatiae*. Salona II, tom I. Rome 1996.
- Demo, Ž.* (1994), *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia and Herzegovina*. Ljubljana 1994.
- Gaberscheck, C.* (1977), *Scultura in Friuli. L'Alto Medioevo. Dai Longobardi ai Carolingi*. Ed. Archivio Artistico del Friuli, 1977.
- Gabričević, B.* (1956), *Detalj autohtone komponente u našoj antici. Mogućnosti 4*. Split 1956.
- Grabar, A.* (1972), *Le tiers monde de l'Antiquité à l'école de l'art classique et son rôle dans la formation de l'art du Moyen Age*. Revue de l'art 18. Paris 1972.
- Grabar, A.* (1974), *Essai sur l'art lombards en Italie. Atti del convegno internazionale sul tema: La civiltà dei Longobardi in Europa - Roma-Cividale, 1971*. Academia nazionale dei Lincei, Roma 1974.
- Heitz, C.* (1996), *L'Architecture religieuse carolingienne. Les formes et leur fonctions*. Paris 1980.
- Hubert, J./Porcher, J./Volbach, W.F.* (1968), *L'Europa delle invasioni barbariche*. Milano 1968.

- Jeličić, J.* (1984) Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine. Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka. Split 1984.
- Jurić, R.* (1996) Istraživanja u crkvi Sv. Nikole u Poveljani na otoku Pagu. Rađanje prvog kulturnog hrvatskog pejzaža. Zagreb 1996.
- Jurković, M.* (1996) Novigrad istarski između 7. i 12. stoljeća. Split 1996.
- Klaić, N.* (1967), *Historia Salonitana Maior*. Beograd 1967.
- Maksimović, J.* (1971), *Srpska srednjovekovna skulptura*. Novi Sad 1971.
- Mandić, M.* (2001), *Hrvatska u karolinško doba*. Split 2001.
- Marišić, B.* (1985), *Doprinos poznavanju ranosrednjovjekovne skulpture u Istri*. Jadranski zbornik 12.
- Matejčić, I.* (1996), *Tri priloga za prof. Petricolija. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 36, Petricolijev zbornik 2. Split 1996.
- Miletić, N.* (1978), *Reflets des grandes invasions en Bosnie-Herzégovine. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*. Novi Sad 1978.
- Miletić, N.* (1982), *Stećci*. Beograd 1982.
- Milošević, A.* (1996), *Sinj i Cetinska krajina u starohrvatsko doba*. Split 1996.
- Milošević, A.* (2002), *The Iron Cross of Dvigrad*. Hortus artium medievalium 8. Zagreb - Motovun 2002.
- Milošević, A.* (2003), *Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali*. Hortus artium medievalium 9. Zagreb - Motovun 2003.
- Nahrgang, K.* (1940), *Germanische Baudenkmäler des frühen Mittelalters*. Mainz 1940.
- Nikolajević, I.* (1962), *Skulptura srednjovekovnih crkava Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova Vizantološkog instituta 5. Beograd 1962.
- Nikolajević, I.* (1964), *La sculpture ornamentale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine*. Zbornik radova Vizantološkog instituta 7/II. Beograd 1964.
- Nikolajević, I.* (1969), *Reljefi iz Bilimišća, Zenica*. Zbornik Svetozara Radojčića. Beograd 1969.
- Nikolajević, I.* (1970), *Oltarna pregrada u Dabrovini*. Zbornik radova Vizantološkog instituta 12, Beograd. 1970.
- Nikolajević, I.* (1973), *Crkva u Bilimišću kod Zenice*. Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura. Zenica 1973.
- L'Orange, H. P.* (1974), *Il tempietto di Cividale e l'arte longobarda alla metà dell'VIII secolo. La civiltà dei Longobardi in Europa*. Roma 1974.
- Palol, de P/Ripoll, G.* (1999), *Die Goten. Geschichte und Kunst in Westeuropa*. Augsburg 1999.
- Pašalić, E.* (1960), *Antička naselja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1960.
- Paškvalin, V.* (2003), *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*. Sarajevo 2003.
- Patsch, C.* (1904), *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH 9. Sarajevo 1904.
- Perojević, M.* (1991), *Ban Borić i ban Kulin. Povijest Bosne i Hercegovine*, knj. 1. Sarajevo 1991.
- Radlinsky, W.* (1892), *Crkvena razvalina kod Dabrovine u kotaru visočkome u Bosni*. GZM 4. Sarajevo 1892.

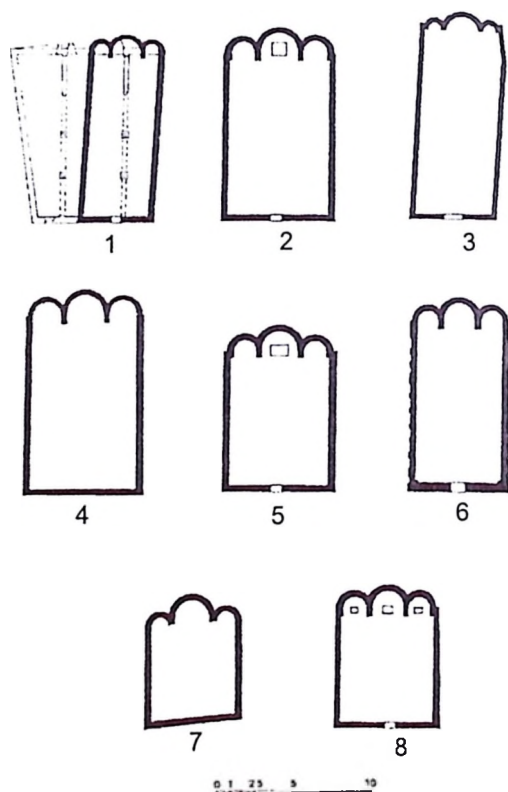
- Rapanić, Ž.* (1982), *Majstori - klesari, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinj, izd. HAD-a 7.* Zagreb 1982.
- Rapanić, Ž.* (1987), *Predromaničko doba u Dalmaciji.* Split 1987.
- Rivoira, G. T.* (1901), *Le origini dell'architettura Lombarda.* Vol. 1. Roma 1901.
- Roth, H.* (1986) *Kunst und Handwerk im frühen Mittelalter.* Stuttgart 1986.
- Russo, E.* (1974), *Studi sulla scultura paleocristiana e altomedievale. Il sarcofago dell'archivescovo Grazioso in S. Apollinare in Classe. Studi medievali 3/15.* Spoleto 1974.
- Schlunk, H., Hauschild, T.* (1978), *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit.* Mainz 1978.
- Sergejevski, D.* (1956), *Dabravina.* Sarajevo 1956.
- Tavano, S.* (1990), *Il Tempietto Longobardo di Cividale.* Udine 1990.
- Truhelka, Č.* (1892), *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. I. Rimska zgrada u Zenici, GZM 4.* Sarajevo 1892.
- Truhelka, Č.* (1895), *Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegowina. Römische Quartalschrift 9.* Roma 1895.
- Truhelka, Č.* (1914), *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. GZM 26.* Sarajevo 1914.
- Vežić, P.* (2002), *Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru.* Split 2002.
- Vinski, Z.* (1978), *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. VAM 3/10-11.* Zagreb 1978.
- Wenzel, M.* (1965), *Ukrasni motivi na stećcima.* Sarajevo 1965.
- Werner, J.* (1961), *Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Hercegovina). GZM 25-26.* Sarajevo 1961.
- Wilkes, J. J.* (1969), *Dalmatia.* London 1969.

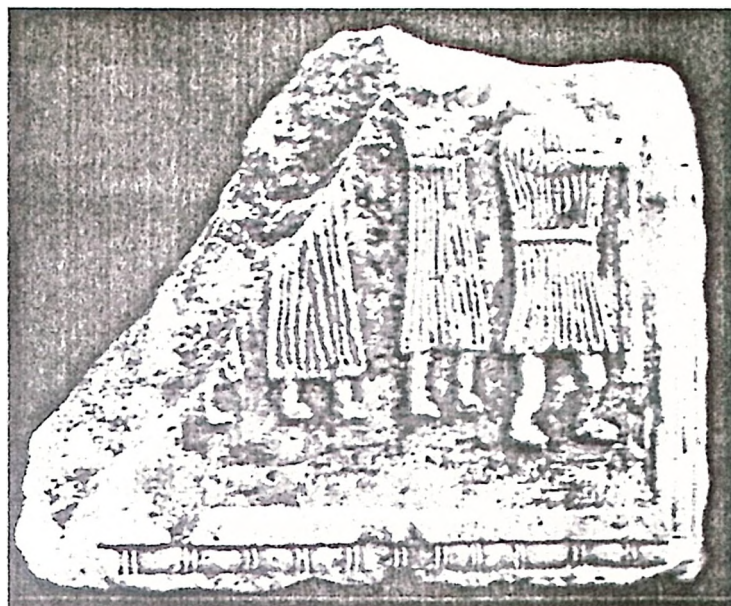
Slika 1. *Tloris crkve u Bilimišću kod Zenice* (prema Đ. Basleru)

Slika 2. Plutej oltarne ograde crkve u Bilimišću (prema Đ. Basleru)

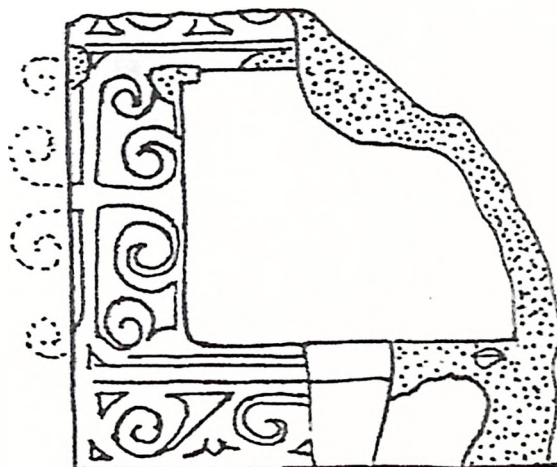
Slika 3. Ranosrednjovjekovne jednobrodne troapsidalne crkve: 1. Bale, 2. Müstair, 3. Sirmione, 4. Mistail, 5. Ramosch, 6. Chur, 7. Payerne, 8. Disentis (prema I. Matejčiču)

Slika 4. *Ulomak ploče oltarne ograde s prikazom četiri ljudske figure iz crkve u Malom Mošunju (prema Đ. Basleru)*

5

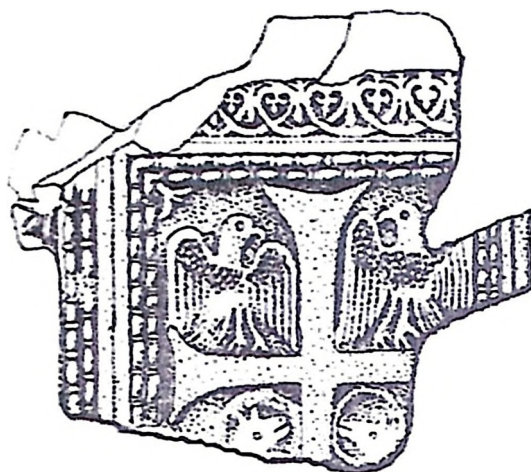
6

Slika 5. *Ulomak pluteja iz crkve u Dabravinama (prema D. Sergejevskom)*

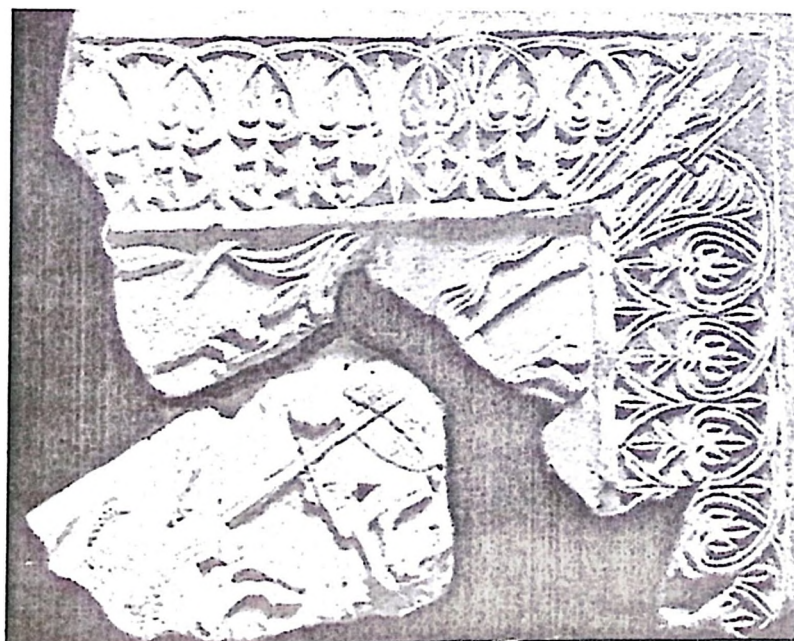
Slika 6. *Ulomak rukohvata katedre iz crkve u Dabravinama (prema D. Sergejevskom)*

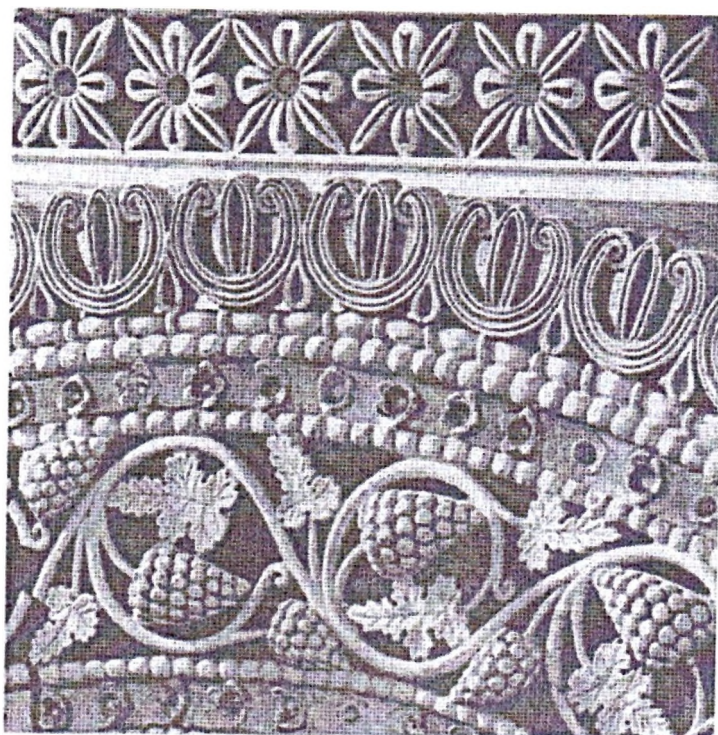
Slika 7. Nadvratnik iz Dabravina ukrašen virolikim rozetama oblikovanim od akantusovih listova (prema D. Sergejevskom)

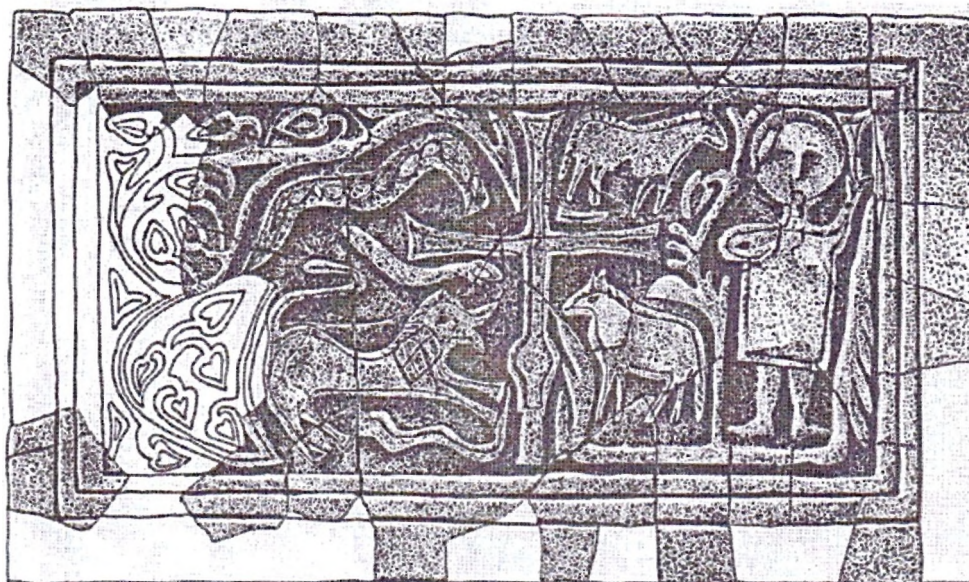
Slika 8. Palmete s astragalima na pluteju iz crkve u Dabrinama (prema D. Sergejevskom)

Slika 9. Palmete na pluteju iz crkve na Bilimišću (prema Đ. Basleru)

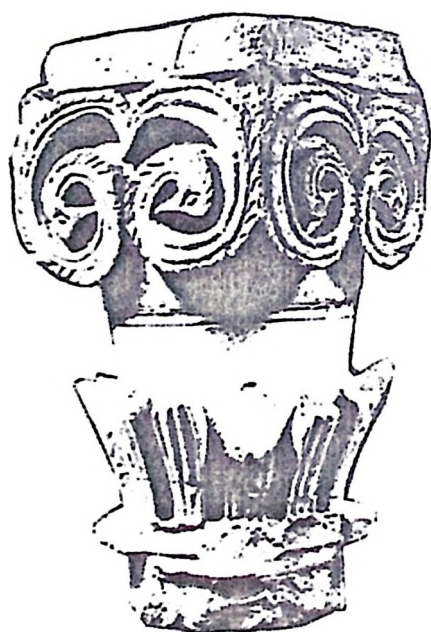
Slika 10. Motivi astragala, palmeta i četverolatičnih rozeta na štukaturama u hramu u Cividalu (prema N. Gaberscheku)

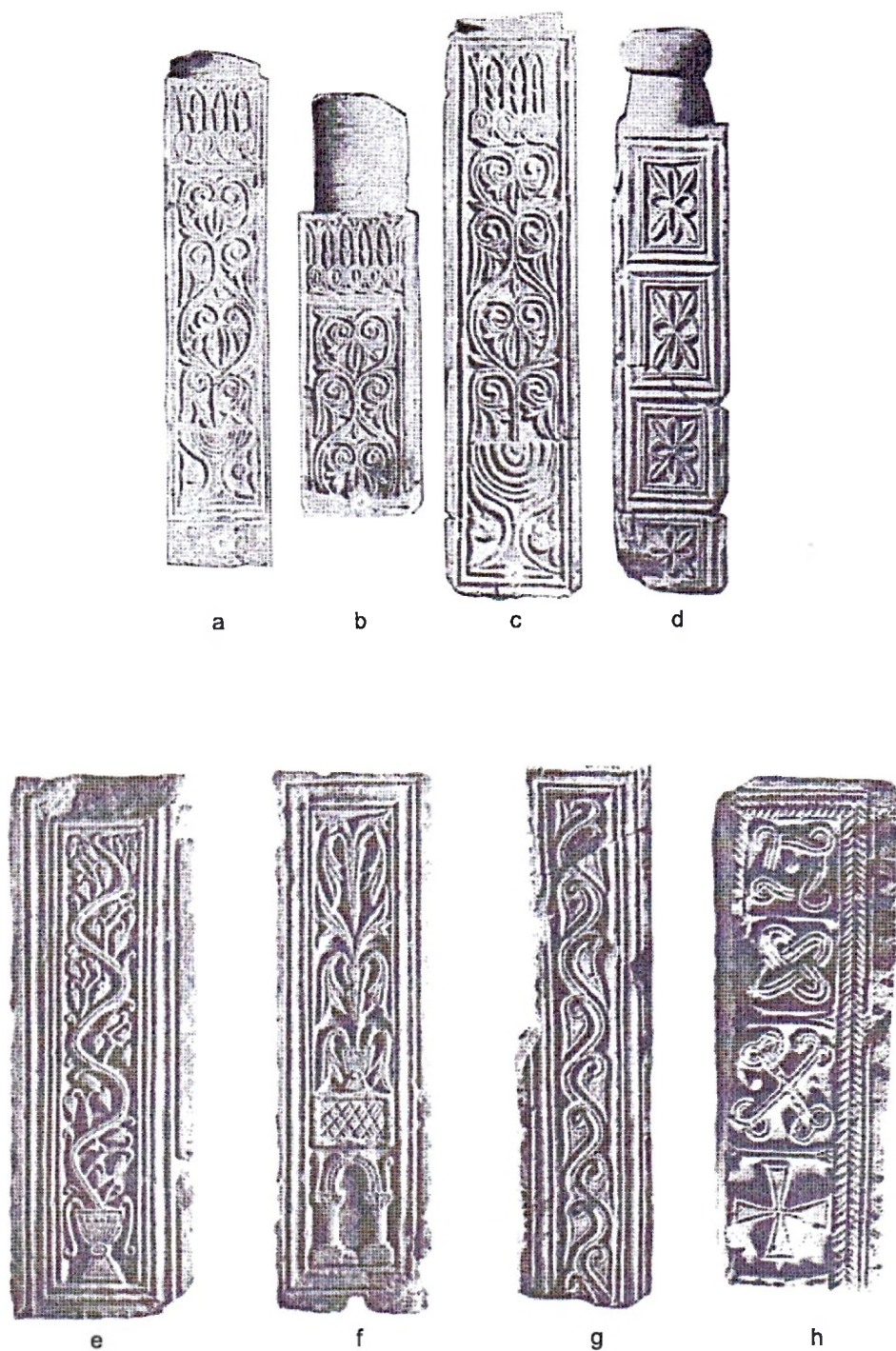
Slika 11. Prikaz ljudskog lika na jednom od zeničkih pluteja (prema Đ. Basleru)

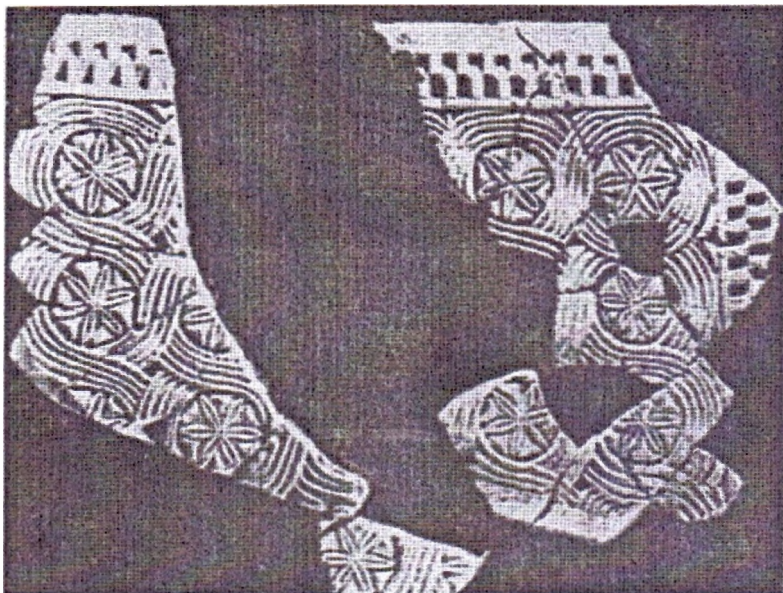
Slika 12. *Reljefni usadni križ u sredini zeničkog pluteja*

Slika 13. *Kapitel ukrašen zmijama s ptičijim glavama*

Slika 14. Usporedna tabla ranosrednjovjekovnih pilastara
iz crkve u Zenici (a, b, c, d) i iz crkve Sv. Petra u Metzu (e, f, g, h)

Slika 15. *Ulomci dvaju pluteja iz crkve u Zenici ukrašeni ranosrednjovjekovnom ornamentikom*